

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), VII/2 (2022), s. 33-46

TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SİVİL TOPLUM

Derya Ayten*

Öz

Tarihsel süreçte, aileden devlete uzanan yelpazede, toplumdaki ilişki ağları, örgüt ve/ya gruplara referansla kullanılan ve bu nedenle, farklı tanımlamaları yapılan sivil toplumun, geçirdiği aşamalar da göz önüne alındığında, üzerinde tam bir uzlaşımın sağlanamadığı söylenebilir. Bu durum, eyleycilere geniş bir hareket alanı sağlarken, toplumsal unsurların farklı amaçlar etrafında bir araya gelişlerini kolaylaştırıcı bir etkiye bulunmaktadır. Ancak, diğer taraftan da kavramın daha da müphem hale gelmesine ve sivil toplumun ne olduğu ve/ya olması gerektiği konusundaki tartışmaların daha da yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Bu çerçevede, her ne kadar sivil toplumun modern bir olgu olduğu konusunda bir görüş birliği varsa da, yine de Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyıla kadar olan süreçte var olan ve devlet dışında faaliyet gösteren birtakım kurumlar da, inceleme konusu olabilmektedir. Bu amaçla, Osmanlı'da geleneksel toplum yapılanmasının üç ana unsuru olan lonca, vakıf ve dini cemaatlerin, sivil toplum aktörleri olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği konusu önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Sivil Toplum, Loncalar, Vakıflar, Dini Cemaatler*

* Araştırma Görevlisi Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: derya.ayten@medeniyet.edu.tr, Orcid id: 0000-0001-6026-8760

CIVIL SOCIETY IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE PRE-TANZIMAT PERIOD

Abstract

Civil society has had various definitions throughout the history, with reference to a wide range of social relations from family to state, including social networks, organizations and/or groups. While this variety gives actors room for movement, it also makes it easier for members of society to come together for different purposes. On the other hand, it augments the ambiguity of the concept and intensifies debates about what civil society is and/or should be. Regardless, there is a universal agreement for civil society to be a modern phenomenon. However, as they operated outside the realm of the state, some of the institutions that existed in the Ottoman Empire until the 19th century, could also be examined within the framework of civil society. To that end, it is significant to investigate whether guilds, foundations and religious communities, the three main elements of traditional Ottoman social structure, could be classified as civil society actors.

Keywords: *Ottoman Empire, Civil Society, Guilds, Foundations, Religious Communities*

Giriş

Günümüzde en önemli tartışma alanlarından birini oluşturan sivil toplum kavramı, özellikle refah devletinin sonunu getiren neo-liberal politikalar ve beraberinde yaşanan küreselleşme süreciyle birlikte ayrı bir önem kazanmıştır. Bir taraftan, devletten beklenen görevlerin piyasaya bırakılmasıyla toplumsal alanda yaşanan eşitsizliklerin giderilmesi hususunda sivil toplum kuruluşları ön plana çıkarken; diğer taraftan da, bilgi teknolojisiyle yerelin küresele bağlandığı bir ortamda, farklı taleplerin dillendirilmesi konusunda bireylerin bir araya geldikleri örgütlenmeler hız kazanmıştır. Bu çerçevede, devletin rolü, görev ve sınırlarının ne olduğu ile sivil toplumun siyasi alana etkisi ve kamusal alanı şekillendirme potansiyeli üzerinde çeşitli fikirlerin geliştirildiği bir alan olmuştur. Ancak, her ne kadar, günümüz dünyasının önemli tartışma alanlarından birini oluştursa da sivil toplum kavramının farklı tanımlamaları Antik Yunan'a kadar dayanmaktadır. Bununla birlikte, sivil toplumun ne olduğuna dair ortaya atılan fikirlerin burjuva toplumunun oluşumuna dayanandırılması, kavramın modern bir olgu olarak kabulünü beraberinde getirmektedir.

Sivil toplum farklı siyasi, ekonomik ve kültürel söylemlerin ve aktörlerin kullanımına girince, sivil toplumun esas işlevlerinin, taşıdığı temel ahlaki ve siyasi değerlerin ne olduğu da muğlaklaşmış olmaktadır (Keyman, 2004:1). Ancak, devlet kuruluşlarına bağlı olmadan, halkın kendi içinde gönüllülük esasına dayanarak oluşturduğu alan olarak sivil toplumda varlık gösteren örgütlerin, paylaştıkları ortak özellikleri asgari düzeyde de olsa belirlemek mümkündür. Sivil toplum örgütlerinin kuruluş ve işleyişlerinde temel unsurun gönüllülük olduğu ve diğer özelliklerin de bu unsura dayandığı iddia edilebilir. Yani, sivil toplum örgütlerinde çalışanların tek amacının topluma hizmet etmek olması, bireylerin hizmetleri karşılığında ücret almamaları, örgüt içerisinde dayanışma ve yardımlaşmanın ön planda tutularak üst-üst ilişkisinin olmaması ve mali açıdan çalışmalara destek veren üyelerin bağışlarıyla ayakta kalmaları, sivil toplum örgütlerinde gönüllülüğün önemini göstermektedir. Bireylerin, bu örgütlere katılmaları konusunda mecbur bırakılmamaları ve üyelikleri durumunda da maddi menfaat elde etmelerinin mümkün olmaması ile devlet katkısının olmaması, bu alanı, bireysel çıkarların ön planda olduğu özel yaşam ile hiyerarşik güç ilişkilerinin söz konusu olduğu politik arena arasında bir yere oturtmuş olmaktadır. Diğer bir deyişle, ekonomik toplum ve siyasi toplum arasında kalan ve toplumun tümü için ortak iyiyi amaç edinen bir varlık alanının sivil toplumu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle, sivil toplum kuruluşları, toplumsal sorunları çözmede etkin bir araç olarak görülmektedir (TÜSEV, 2011: 51).

Bu özellikler bağlamında, Türkiye'de sivil toplumun gelişiminde önemli bir aşama olarak 1980 askeri darbesi sonrası başlayan dönemde, küresel piyasalara entegrasyonun ve beraberinde yükselişe geçen kimlik politikalarının etkili olduğu süreç önemlidir. Ancak, bu dönem öncesinde de Türkiye'de faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları var olmuştur. Hatta Osmanlı'nın son dönemlerinde, Tanzimat dönemiyle hız kazanan Batılılaşma çabaları neticesinde, modern anlamda sivil toplum örgütleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Yalnız, bu durum, Osmanlı'da 19. yüzyıl öncesinde, toplumsal hayatta devlet dışında aktörlerin bulunmadığı sonucunu vermez. Bilakis, Osmanlı'da imparatorluk yapılanmasının geleneksel bir yönetime dayanması, başkentte oturanların toplumla olan ilişkisinin kısıtlı olmasına ve kamusal alana ait pek çok faaliyetin devlet dışı kurumlar aracılığıyla yürütülmesine imkân tanımıştır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı'da sivil toplum örgütleri gibi işlev gören, tebaa

ile yönetenler arasında yer alan ve toplumsal alana katkıda bulunan çeşitli örgütlenmeler var olmuştur. Ancak, bunların devletten ve içinde buldukları geleneksel ilişki ağlarından bağımsız, farklı talepleri dile getiren ve devletle bireylerin istekleri doğrultusunda mücadele eden yapılanmalar olduğu sonucu çıkarılamaz. En önemlileri olarak, lonca, vakıf ve dini cemaatlerin, devletle yaptıkları iş birliği neticesinde varlık buldukları ve bu nedenle de devletin toplumdaki araçları gibi çalıştıkları söylenebilir. Modern sivil toplum kuruluşlarından beklendiği şekilde, tabandan gönüllü bir örgütlenme şeklinin devlete karşı bireyi ve içinde yaşadığı toplumsalı korumaya odaklanmasını değil, aksine hiyerarşik güç ilişkilerinin toplumdaki tezahürleri olarak bu unsurların Osmanlı'da yer edindiği sonucuna varılabilir.

Bu çerçevede, çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl öncesinde var olmuş olan örgütlenme biçimlerinin modern sivil toplum kavramı temel alınarak analizi yapılacaktır. Bu amaçla, ilk olarak, sivil toplum kavramının tarihsel süreç içerisinde sahip olduğu farklı tanımlamalara yer verilecektir. Takip eden kısımda, Osmanlı'da sivil toplum ve Tanzimat öncesi dönemdeki örnekleri incelenecektir. Son kısımda ise, bu örneklerin hangi açılardan sivil toplumun parçası sayılabileceği, hangi noktalarda ise, kavramın taşıdığı anlamdan ayrıldığı tartışılacaktır. Çalışma, konuyla ilgili genel bir değerlendirmenin yapılacağı sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

Sivil Toplum Kavramının Tarihsel Süreci

Özellikle geçen yüzyılda kamusal ve akademik alanda çokça tartışılan bir kavram olsa da, sivil toplumun tarihi aslında antik Yunan'a dayanmaktadır. Aristo'nun, özel ile kamusal olanı birbirinden ayırdığı ve toplumsal alanın bir parçası olmayı da yurttaşlıkla bir tuttuğu söylenebilir (Aristotle, 1932: 1279a23). Kamusal alan, bireylerin ortak sorunlar hakkında fikirlerini paylaştığı ve böylece aktif ve gönüllü katılımın sağlandığı bir arena olarak tasvir edilse de Aristo'ya göre, bu alan toplumun tüm kesimleri için değil, sadece özgür erkekler içindir (Aristotle, 1932: 1138a33). Katılımda getirdiği kısıtlamaların yanında, Aristo'nun kamusal olarak betimlediği alanın da devlete değil özele referansla çerçevesinin çiziliyor olması, bugünkü anlamıyla bir sivil toplum tanımına tekabül etmemektedir. Diğer bir deyişle, Aristo, devletle sivil toplum arasında bir ayrım yapmamakta, sivil toplumu devletle birlikte karakterize etmektedir (Kaldor, 2003: 584).

Devletle kamusal olanın birlikte, bu ele alınış şekli, yaşanan siyasi ve toplumsal dönüşümlerle değişime uğramıştır. Bu değişimdeki en önemli etken, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla, feodalizmle iktidarın parçalı bir yapı kazanması ve kilisenin güçlenerek toplumsal alandaki nüfuzunu artırmasıdır. Dinin evrensel niteliği ile özel ve kamusal ilişkileri içine alacak şekilde kapsayıcı olan hükümleri, kilisenin giderek merkezileşmesini, bu da, siyasi otoritenin ve devlet yapılanmasının meşruiyetini aldığı bir güç haline gelmesini sağlamıştır (Ehrenberg, 2011: 18). Orta çağ Avrupa'sında, devlet başta olmak üzere, özele ve toplumsalla müdahil olan kilise iktidarının, bireylerin inisiyatifine ve kişisel isteklerine yer bırakmayacak şekilde tüm alanı organize ettiği ve bu nedenle, yönetimden özerk bir kamusal alanın var olmadığı söylenebilir.

12. yüzyıldan itibaren yaşanan değişimlerle birlikte, dini hükümlerle bütünleşik olarak algılanan kamusal alan, giderek ekonomiyle bir anılır hale gelmiştir. Toprağa bağlı zenginliğin yerini artan oranda ticaret getirilerinin almaya başlamasıyla burjuva sınıfının ortaya çıkması, ulaşım, iletişim ve bilgi düzeyinin artmaya başlamasıyla kilisenin otoritesinin sorgulanmaya başlanması ve yeni silahların icadıyla feodal beyliklerin yerini güçlenen krallıkların alması, kilisenin egemenliğine son vererek, yeni bir siyasi ve toplumsal düzenin temel dinamiklerini oluşturmuşlardır. Burjuva sınıfının ticareti daha güvenli ve dolayısıyla daha az maliyetle yapabilmesi, belli sınır hatları ve o sınırlar içerisinde uygulanan kurallar bütününe bağlı ve parçalı iktidar yapılarının yerini, merkezileşmiş güçlü bir devletin almasıyla yakından ilişkiliyken; bu sınıfın kaynaklarına erişim de devlet inşası ve merkezileşme politikaları için hayati bir öneme sahip olmuştur (Tilly, 1985: 179).

Toplumsal ilişkileri düzenleyecek yeni kurallar sistemi de ancak, devletin otoritesi ve zor kullanma gücünün tekelde toplanması sayesinde kurulabilmiştir. Toprakların yönetimini tek merkez altında toplamak ise, kralların yerel iktidar odaklarını ortadan kaldırmalarını ve bu da savaş yapmak için gerekli olan mali ihtiyacı artırmıştır. Merkezi otoritenin burjuva sınıfına sağladığı pek çok kolaylık yanında, özellikle özel mülkiyetin korunma altına alındığı hukuki çerçeveyi ve gerektiğinde uyguladığı zor kullanma gücünü tekelinde bulundurması karşılığında, ihtiyaç duyduğu mali desteği de bu yeni sınıftan almıştır. Merkezi yönetimle burjuvanın müzakeresi üzerine şekillenen devlet yapısıyla, artık, krallar güçlerini korumak için, burjuva sınıfının çıkarlarını gözeterek hareket etmeye başlamış ve böylece devletle toplum arasında ayırım ortaya çıkmaya başlamıştır (Poggi, 1978: 37). Diğer bir deyişle, orta çağın sonlarına doğru, ekonomiyle özdeşleşmiş bir sivil toplum kavramıyla beraber, daha seküler bir siyaset anlayışı gelişmeye başlamıştır (Ehrenberg, 2011: 18).

Moderniteye geçişle birlikte, devletin, toplumun ve her ikisi arasındaki ilişkinin yapısı da değişmeye başlamıştır. Ekonominin bir güç kaynağı olarak toplumda yer etmesi, bireylerin kendi çıkarlarını gözetken aktörler olarak ortaya çıkmasını ve bu da John Locke ve Adam Smith tarafından ifade edildiği şekliyle sivil toplumun burjuvazi terimlerle anlaşılmasını sağlamıştır (Ehrenberg, 2011: 18). Locke'a göre, doğa halinde özgür olan bireyler, toplumsal sözleşmeyle haklarının bir kısmını devrederek devleti var ettiklerinden, devlet erkinin sınırlı olması gerekirken, buna karşın toplumdaki bireyler ve gruplar haklarını kendi çıkarlarına uygun olarak serbestçe kullanabilmelidir (Locke, 1988: 2122). Diğer bir deyişle, Locke devleti kadiri mutlak olmaktan çıkarak örgütlü topluma da yer vermiş olmaktadır (Bayhan, 2002: 4). Özel mülkiyetin hem doğal bir hak hem de kişisel özgürlüğün ve ayrıca vatandaşlığın da ön koşulu olduğunu iddia eden Locke, sivil toplumun varlığına temel olarak sermaye birikimini işaret etmekte ve böylece, devletle ekonomi arasındaki bağı kopartarak, ekonomiyi devletten bağımsız işleyen bir alan olarak ele almaktadır (Ehrenberg, 2011: 20). Sivil toplumu anlamak için, burjuvazi teorisini tam anlamıyla ortaya koyan düşünür ise Smith olmuştur. Sivil toplumun ekonomik süreçlerle organize olduğunu belirten Smith, politik alanın, ekonomiye müdahalesinin engellenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu halyle, Smith'in sivil toplumu kavramsallaştırması, devletin dışında yer alan ve kişisel istekler doğrultusunda bir hareket alanı olarak, sivil toplumun modern tanımlamalarına işaret etmektedir (Ehrenberg, 2011: 20). Kısaca belirtmek gerekirse, bu dönemle birlikte artık sivil toplum, ekonomi ve siyasetin ayrıldığı, politik alana olan karşı duruşun ekonomik alan üzerinden şekillendiği bir yapı içerisinde, burjuvazi terimlerle tanımlanmaya başlanmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde, Hegel'in, sivil toplumu, ailenin diyalektik bir gelişmeyle devlete varmasındaki aracı bir basamak olarak tanımladığı görülmektedir (Bayhan, 2002: 5). Diğer

bir deyişle, aile ile devlet arasında kalan ve devlete bağlı olmayan her unsur sivil toplumun parçasıdır (Mardin, 1991: 19). Devletin dışında hareket alanı olarak, ekonomik süreçlerle şekillenen ve bu yolla ortak paydayı sağlayacağı düşünülen sivil toplum tanımına eleştiriyle bakan Hegel'e göre, bireylerin kişisel çıkar peşinde koşmaları, toplumda rekabete, güvensizliğe ve çatışma haline sebebiyet vereceğinden, piyasanın işleyişine değil, çıkarları uzlaştıran düzenleyici bir güce ihtiyaç duyulmaktadır (Hegel, 1991: §268). Diğer bir deyişle, toplumda çatışmaya sebep olan unsurları uyumlu hale getirerek, sivil alanı bir arada tutan devletin varlığı gereklidir (Bayhan, 2002: 6).

Bir anlamda devleti kutsamakta olan Hegel'in aksine, Marx, devleti hâkim sınıfların çıkarını temsil eden bir üst yapı olarak görmektedir (Marx ve Engels, 1979: 139). Hegel'in iddia ettiği şekilde, devletin toplumsal alandaki çıkar çatışmalarını uzlaştıran tarafsız bir role sahip olduğunu reddeden Marx'a göre, devlet toplumdaki bir kesimin, burjuva sınıfının, çıkarlarını kollayan bir yapıdır. Bu çerçevede, sivil toplumu burjuva sınıfıyla eş gören Marx, sivil toplumun kapitalist üretim ve beraberindeki devlet yapısıyla birlikte vücut bulduğunu iddia etmektedir. Devlet ve sivil toplum arasında karşılıklı sıkı bir ilişki öngören Hegel ve Marx'ın aksine, sivil toplum-devlet ayrılığını vurgulayan ve bu yönüyle de modern sivil toplum kavramına temel oluşturan kuramcı ise Tocqueville olmuştur (Tocqueville, 1988: 67). Devletten ve siyasal sistemden bağımsız bir örgütlenme biçiminin sivil toplumu oluşturacağını belirten Tocqueville, bağımsız ve çoğulcu bir sivil toplumun ise demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olduğunu ortaya koymuştur (Keane, 1994: 82). Bireysel katılımın sağlandığı ve farklı amaçlar etrafında şekillenen devlet dışı organizasyonların odağında bir sivil toplum öngörüsünde bulunan düşünür, bir anlamda günümüz sivil toplum anlayışını temellendirmiştir. Gönüllü katılımın, yerelliğin ve örgütlenmenin önemini vurgulayan Tocqueville, ortak fayda için bireyler arası eşitliğin önemine değinen Hegel ve Marx gibi kuramcılarını tersine, toplumdaki eşitsizlik halinde sivil toplumun özgürlükleri koruduğunu savunmaktadır (Ehrenberg, 2011: 24).

Tüm bu tarihsel süreç incelendiğinde, sivil toplum kavramı üzerine hem devlet yapısı hem de toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümlerle birlikte şekillenen farklı tanımlamaların ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Ancak, modern anlamda sivil toplum kavramının şekillenmesi, modern devletin kurumsallaşması ve toplumda var olan geleneksel ilişki biçimlerinin yerini bireysel olanın ön plana çıktığı yeni bir hukuki yapının almasıyla ilişkilendirilerek ele alınması gerekir. Bu çerçeveden bakılacak olursa, kapitalist üretim tarzıyla birlikte şekillenen toplumsal sınıfların, verdikleri mücadeleler ve giriştikleri müzakereler sonucunda meydana getirdikleri modern ulus devlet yapılanmasının ve bu yapının toplumla olan ilişki biçiminin, modern anlamda sivil toplum kavramı üzerinde bir takım kistasların genel hatlarını çizdiği söylenebilir. Bu bağlamda, sivil toplumu her yönüyle kapsayabilecek bir tanımlama yapmanın önündeki engellere rağmen, kavram çoğu zaman devlet tarafından kontrol edilmeyen haneler, kitle iletişim araçları, piyasa, gönüllü kuruluşlar ve sosyal hareketler gibi toplumsal ilişkiler alanına gönderme yapılarak belirlenmektedir (Keane, 1998: 17). Bu bağlamda, ilk olarak sivil toplum kavramıyla, devletten özerk olan ve devletin belirli sınırlar içerisinde işlevlerini gerçekleştirmesini öngören bir kavrayıştan söz edilmektedir. Buna ek olarak, bireylerin belirli hedefler etrafında gönüllülük esasına dayanarak bir araya gelmesi ve bireyle devlet arasında bir alanda faaliyet gösteren örgütlenme biçimi olduğu da, yine üzerinde kabul görmüş özelliklerindedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivil Toplum

Farklı kuramsal perspektiflerin her birinin farklı sivil toplum tanımlarının olması, bu konuda tam bir görüş birliğine varılmasını engellemektedir. Bu durum, kuşkusuz ele alınan teorik çerçevenin devlet aygıtını ve politik gücü nasıl tanımladığı ile yakından ilgilidir. Bu yolla, devlete görece toplumun nerede konumlandığı, toplumsal alanın nasıl işlediği, hangi aktörler tarafından düzenlendiği ve ayrıca bu devlet dışı alanla otoritenin ilişkisinin şekli ve düzeyi de belirlenmiş olmaktadır. Buna göre, özel alan ile devlet arasında bir yerde konumlanan sivil toplum, çıkarlarını ve görüşlerini ifade etmek, bilgi ve fikir alışverişinde bulunmak, amaçlarını gerçekleştirmek, devlete ilişkin taleplerini dillendirmek ve kamu görevlilerini hesaba çekmek için yurttaşların kamusal alanda ortaklaşa hareketini içermektedir; bireyin ve ailenin özel hayatını, eğlence ve maneviyat amaçlı etkinlikleri, kâr amaçlı şirket faaliyetlerini ve devlet iktidarını ele geçirmeyi hedefleyen siyasal çabaları dışlamaktadır (Diamond, 1994: 5).

Üzerinde az çok uzlaşa sağlanmış olan bu sivil toplum kavramının modern bir olgu olarak ortaya koyulduğuna şüphe yoktur. Bürokrasinin kurumsallaşmasıyla devletin gücü tek elde toplaması, merkezin yereldeki güç odaklarını baskı altına alması ve dolayısıyla topluma çok daha müdahil hale gelmesi yoluyla ancak, modern sivil topluma giden süreç işlemiştir. Kılışle beraber feodal yapının da gücünü yitirmesi, modern ulus devletin zeminini hazırlayacak şekilde, seküler hukuki yapılanmaya ve devlet yapısının toplumsala nüfuz edecek halde kurumsallaşmasına imkân tanımıştır. Diğer taraftan da yönetilenlerin hak ve yükümlülükleri olan vatandaşlara dönüşmesi ile egemen gücün meşruiyet kaynağı topluma geçmiştir. Tarihsel süreç içerisinde hem devlette hem de toplumda yaşanan değişimlerle gücün farklı toplumsal tabakalar arasında el değiştirmesi sonucu, Avrupa örneğinde, modern ulus devlet ve içinde geliştiği bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, geleneksel toplum yapısı, fetih odaklı büyümeye dayalı imparatorluk yönetimi ve asker ve vergi alımı haricinde yönetici sınıfını yerelle temasa geçmediği bir yapı olarak Osmanlı Devleti modern öncesi olarak değerlendirilmektedir. Toplumsal yaşamdaki yerinin sınırlı olması, ekonomisinin yönetici zümrenin mülkü olduğu topraklarda tarıma dayalı oluşunun sermaye birikimine ve dolayısıyla bir burjuva sınıfa olanak tanımaması ve çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmesinin sonucu olarak etnik ve dini çeşitliliğin varlığı vb. pek çok etkenin Osmanlı'da Avrupada tecrübe edilen şekliyle bir modern ulus devletin inşasını engellediği bilinmektedir.

Avrupada toplumsal çatışmalar sonucunda bir uzlaşa sağlanmış ve bu süreç, her ülkede devletin toplumla olan ilişkisini belirlediği bir biçim almıştır. Kapitalist ekonomiyle ulus devletin birbirini inşa ettiği süreç içerisinde, modern anlamda sivil toplum kavramı da oluşmaya başlamıştır. Sivil toplumun ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içerisinde geçirdiği aşamalar göz önüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıdaki anlamıyla özdeş bir sivil toplumun var olup olmadığı tartışma konusudur (Tamer, 2010: 103). Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bugünkü bilinen şekliyle bir sivil toplum olup olmadığı sorusuna verilecek cevabın, Tanzimat dönemiyle birlikte hız kazanan modernleşme süreci içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Modern anlamda sivil toplum yapılanmasının ancak 1876 sonrası dönemde, anayasal hakların sağlandığı bir ortamda, gerçekleşebildiği söz konusu olsa da, yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihten önce

de sivil topluma örnek olarak gösterilebilecek kimi örgütlenmelerin var olduğu söylenebilir. Devletten beklenen pek çok işlevi yerine getirme konusunda rol oynayan, bu bağlamda da, imparatorluk içerisinde en önemli kurumlardan birini oluşturan vakıflar, bu türden bir örgütlenmeye sahip olmuşlardır. Vakıfların yanı sıra, lonca teşkilatlanmaları ile dini cemaat örgütlenmeleri de, Osmanlı'da 1800'lü yıllar öncesi dönemde sivil toplum sayılabilecek unsurlardandır. Sivil toplumun ne olduğu konusunda yapılan tanımlamalarda kabul gören ortak özellikler, bu örgütlenmeler özelinde incelenecek olursa, bu kurumların sivil toplum örgütü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği konusunda bir analiz yapılabilir.

Tanzimat Öncesi Dönemde Sivil Toplum Örnekleri

Modernleşme çabaları ve devletin merkezileşme yoluyla toplumsal hayata nüfuz eder hale gelmesinden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplum sayılabilecek birtakım örgütlenmelerin var olduğu bilinmektedir. Bu kuruluşlardan birini oluşturan lonca teşkilatlanmasının tarihi, Anadolu Selçuklularına dayanmaktadır ve Osmanlı toplumsal hayatına miras kalmıştır. Üretim teşvik edilmesi ve kalitesinin yükseltilmesi, çıraklıktan ustalığa sektörlerde çalışacak elemanların yetiştirilmesi, ürünlerin fiyatlarının denetlenmesi vb. pek çok görevi yerine getirmiş olan loncalar, el sanatları başta olmak üzere Osmanlı'daki ekonomik hayatın yerel unsurlarını oluşturmuşlardır (Bayram, 2012: 82). Üyelerine bir çeşit sosyal güvenlik çatısı sağlamasının yanı sıra, toplumdaki çeşitli kısıtlamalar altında bulunan hasta ve sakatlar ile fakir ve muhtaçlara da yardım eden (Bayram, 2012: 88) loncaların, bu açıdan modern refah devletinin yerine getirmekle yükümlü olduğu görevlerden önemli bir kısmını yaptığı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin loncalar üzerindeki denetim gücünü tartışmalı bulan görüşe göre, loncalar genelde devlet denetimine karşı kendi hareket alanlarını, yani özerkliklerini korumayı başarmıştır (İnalçık, 1994: 19-20). Diğer taraftan, teşkilat kurallarına uymayan esnafa çeşitli cezai yaptırımlar uygulaması ile devletin verdiği yetki çerçevesinde vergi toplama görevini de yerine getirmiş olması (Çaha, 1994: 91), lonca teşkilatlanmasının devletten ne derece özerk olabildiği sorusunu akla getirmektedir. Bugünkü anlamda mali denetimden ziyade, bu açıdan bakıldığında, loncaların devlet adına vergi toplamasının, bu teşkilatların bir anlamda devletin toplumdaki uzantısı olarak işlev gördüğü sonucuna da varılabilir. Buna ek olarak, Osmanlı şehirlerinde kolluk güçlerinin görece zayıflığı nedeniyle, merkezin loncaları nüfusu kontrol altında tutmak için bir araç olarak kullandıkları da bilinmektedir (Faroqhi, 2006: 344).

Osmanlı toplum hayatında, loncalar kadar etkin olan bir diğer yapılanma da vakıflar olmuştur. Bir tür hayır yapma aracı olarak işlev gören ve daha çok dini motivasyonlarla manevi bir amaca yönelik olarak mülk sahibi kişilerin taşınır ve/ya taşınmaz mal varlığını toplumun hizmetine tahsis etmesi şeklinde tanımlanabilecek olan vakıflar (Yediyıldız, 2003: 14), Osmanlı toplumunda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Mülkün başta hükümdarlar olmak üzere, hükümdarın yakın çevresi ile hizmetlerinden dolayı kendilerine bahşedilmiş maddi kaynaklara sahip olan yönetici sınıfının elinde bulunması, toplumdaki seçkin bir tabakanın ancak, tebaanın faydalanması için vakıf kurabildiklerine işaret etmektedir. Çoğunluğunun kamu hizmetine vakfedilmiş olması, vakıflar aracılığıyla, seçkin sınıfın kendileriyle, kendilerine meşruiyet kazandıracak sıradan insanlar arasında simgesel bir ilişki dünyası kurmak amacıyla olduğunu göstermektedir (Gerber, 2004: 248) Diğer bir deyişle, sultanlar ve yakın çevresi için, kamunun refahının gözetilmesi yoluyla meşruiyet kazanma ile gücün ve refahın sembolü olarak tebaanın desteğini güçlendirme adına, vakıfların önemi bir hayli büyüktür (Ágoston ve Masters, 2009: 136-7). Toplumsal ihtiyaçların giderilmesi amacıyla

yönelik kurulan bu vakıfların, loncalar da olduğu gibi muhtaçlara yardım edilmesi öncelikli işlevlerden birini oluşturmuştur. Bunun dışında, yol ve köprü gibi bayındırlık işleri ile eğitim ve sağlık alanında halka hizmet verme konusunda da, vakıfların önemli bir yeri olmuştur (Yediyıldız, 2003: 46).

Cami, medrese, aşevi, kütüphane ve yetimhane vb. pek çok farklı alan için kaynak oluşturulan vakıflar, bu açıdan, Osmanlı ekonomik hayatında çok önemli bir rol oynamıştır (Quaert, 2005: 34). Öyle ki, vakıfları, Osmanlı şehir hayatının arkasında yatan itici güç olarak değerlendirenler de mevcuttur (Kia, 2011: 79). Buna karşın, Osmanlı'da mülkiyetin devlete mensubiyetten kaynaklanan bir özellik olması, diğer bir deyişle özel mülkiyet hakkının olmaması (Kılıçbay, 2001: 33) bir anlamda vakıfların 'meşru' kabul edilen amaçlar haricinde kurulabilmesinin önüne geçmiştir. Öte taraftan, müsadere usulünün varlığı ve her ne kadar hukuka dayandırılarak meşrulaştırıldıysa da aynı zamanda keyfi olarak uygulandığı da bilinmektedir. Öyle ki, vakıflara yönelik eleştirilerin temel noktasını, vakıf kurma amacının müsadere kurtularak, sermaye birikiminin kısıtlı olduğu bir ortamda kendisinden sonraki nesillere mal aktarmak amacı oluşturmaktadır (Buluş, 2009: 27). Diğer taraftan ise, sosyal refahın artırılması ve sosyal güvenlik ve hizmetin sağlanması amacıyla sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda çalışmış olan bu örgütler, devletin ilgisi ve bilgisi dâhilinde kurulmuş yapılardır (Abay, 2009).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, lonca ve vakıflar kadar önemli bir diğer unsur da cemaat örgütlenmeleri oluşturmuştur. Millet sistemince, dini ve/ya mezhepsel ayırım yoluyla, gayrimüslim tebaaya, kendi cemaatlerini ve kimliklerini kurma ve koruma hakkı verilmiştir. Dini cemaatlerin liderleri, yönetimle yakın bir ilişkiye girerek cemaatleriyle ilgili idari görevlerde idarecilik yapmıştır (Heper, 1980: 17). Bu çerçevede, dışarıdan müdahale olmaksızın, cemaatlerin dini ve eğitim alanları başta olmak üzere, kendilerini ilgilendiren konular hakkında karar alma ve uygulama haklarının olduğu bilinmektedir. Mali anlamda da, gayrimüslim cemaatlere de, kendi üyelerinden yardım toplama ve bu yardımların cemaatin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda serbestiyet tanınmıştır (Güler, 1998: 157). Gayrimüslim cemaatlerin görece özerk bu konumuna karşın, vergi ve harçların devlete ödenmesi ile cemaat içi güvenliğin sağlanmasından cemaat liderleri sorumlu tutulmuşlardır (Çaha, 1994: 90). Devletin toplumdaki eli olarak düzenin korunması adına işlev görmesinin yanı sıra, dini/mezhepsel cemaatlerin, doğumla gelen zorunlu bir katılıma dayanmaları da, gönüllü bir birliktelikle örgütlenmediğini göstermektedir. Gayrimüslimlerin yanı sıra, Mevlevi, Nakşibendi ve Bektaşî vb. farklı dini grupların oluşturduğu örgütlenmeler de, Osmanlı toplumunda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu tarikatlar, kurdukları medrese ve tekeler aracılığıyla, bir taraftan müritlerini yetiştirerek kendi cemaatlerini oluşturmuş, diğer taraftan da, ihtiyaç sahiplerine maddi destek yardımında bulunarak topluma hizmet etmişlerdir (Özdemir, 1994: 277).

Osmanlı'daki Örneklerin Sivil Toplum Açısından Değerlendirilmesi

Osmanlı'nın ulus-devlet değil, bir imparatorluk olduğu ve bu sistemin öngördüğü şekilde bir devlet yapılanması ile beraber işleyen devlet-toplum ilişkisinin var olduğu bilinmektedir. 19. yüzyıldaki modernleşme çabalarına kadar da, imparatorluk daire-i adalet ek-seninde, millet sistemine dayanarak yönetilmiştir. Bu çerçevede, tebaanın asker ve vergi

temelinde merkezle ilişkili olduğu, modern devletin gözetleyici/denetleyici araçlarından ari, görece özerk oldukları bir yönetim şekline bahsetmek mümkündür. Fetih odaklı imparatorluk yapısının, geniş bir coğrafyada hükmettiği tebaanın etnik ve/ya dini çeşitliliğinin fiili bir sonucu olsa da, bu durum, aslında devleti yönetenlerin topluma müdahil olmayı amaçlamadıkları bir yapıyı da işaret etmektedir. Kısaca, Osmanlı'da, yerelle olan ilişkisinin sınırlı olduğu modern öncesi bir devlet ve bu devletin hükmettiği bir toplumdan söz edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, modern bir olgu olarak tanımlaması yapılan sivil toplumun, Osmanlı İmparatorluğu'nda varlığını sorgulamak yersiz olacaktır. Ancak, kavramsal muğlaklıkla birlikte, tarihsel süreç içerisinde farklı düşünürlerce inceleme konusu olmuş olan sivil toplumun izlerini, Osmanlı toplumunda da sürmek mümkündür. Diğer bir deyişle, günümüz sivil toplum anlayışına paralel olacak şekilde, Osmanlı'da 1800'lü yıllar öncesinde toplumda var olan çeşitli örgütlenme türlerinin işlevleri üzerinde analiz yapılabilir. Bu amaçla, "belli bir yasal düzenleme içerisinde gönüllülük esasına dayalı olarak kendi kaynaklarına sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü bir sosyal yapılanma" (Yıldırım, 2004: 47) olarak tanımlanabilecek olan sivil toplumun, Osmanlı'da Tanzimat öncesinde var olan birtakım örgütlenme biçimleri özelinde değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Bu özellikler çerçevesinde, Osmanlı toplumunda öneme sahip olan vakıf, lonca ve cemaatler incelenecek olursa, ilk etapta, bu unsurların her birinin, toplumsal fayda için yerine getirdikleri işlevler ile işleyiş şekilleri bakımından, sivil toplum kuruluşları oldukları sonucuna varılabilir. Ancak, devletle bu unsurlar arasındaki güç ilişkisine odaklanılacak olursa, bu unsurların ne derece sivil olduğu/olabildiği sorusu ortaya çıkacaktır. Üyelerinden yardım toplama, grup yöneticisini seçme vb. kimi uygulamalarla, bu örgütlenmelerin iç işlerinde kısmen özerk bir yapıda olduklarını söylemek mümkünken, bu faaliyetlerin de yine merkezi yönetime bağlı oluşu problemlidir. Bahsedilen husus, sivil toplum kuruluşlarının tabii olması gereken hukuki çerçeveye değil, bizatihi devlet yönetiminin gözetiminde bu örgütlenme biçimleriyle iş birliği içerisinde olması ve vergilerin toplanmasından, kurumların liderlerinin onayına kadar devletin mutlak söz hakkına sahip olmasıdır. Sultanın en yüksek merci olması, şer'i hükümler başta olmak üzere birtakım kurullarla hakları tanınsa da keyfi uygulamalardan kaçınılması ve maddi kaynaklara ulaşımın devletle olan ilişkiye dayanması gibi sebeplerden ötürü, vakıf, lonca ya da dini cemaatlerin kendi kaynaklarıyla yönetilen, hukuki koruma altında olan ve özerk olarak işlev gören kurumlar olarak görülmesi hatalı olacaktır.

Vergi toplama yetkisi vermesinin yanı sıra, bu örgütlenmeleri toplumsal güvenliği sağlama da aracı kurumlar olarak görmesi, Osmanlı'da yönetimin sayılan bu unsurları, var olan düzeni koruma ve devam ettirme amacıyla toplum üzerinde işleyen uzantıları olarak gördüğünü işaret etmektedir. Devletle işbirliği içerisinde hareket eden bu unsurların, dolayısıyla, kendi kaynaklarıyla ayakta duran özerk yapılar olarak varlıklarını sürdürdüklerinden bahsedilemez. Yönetimin bu teşkilatlar üzerindeki kontrolü ve onları çeşitli kanallardan kendine bağımlı hale getirmiş olması, özel alan ile devlet arasında aracı nitelik taşımasını da engellemiştir. İçinde bulunduğu sistem içerisinde 'meşru' kabul edilen meseleleri ele alan ve bu alanlarda faaliyette bulunan aktörler olarak bu örgütlenmelerin, istedikleri herhangi bir amaç etrafında toplanarak bireysel talepleri devlete ulaştırdıklarından bahsedilemez. Devlet tarafından sınırları çizilmiş bir alan içerisinde işlev gösteren bu unsurların, toplumda görülen aksaklık ve eksikliklere çözüm arayışı içerisinde olmaları, tebaanın mevcut düzenle bütünleşmesini ve dolayısıyla yönetici sınıfın iktidarının devamlılığını sağlamıştır.

Tabandaki talepleri merkeze iletme gibi bir aracılık etmek yerine, devletle yaşadıkları güç ilişkisi içerisinde, devletten yerine getirmesi beklenen pek çok işlevi yerine getirmişlerdir. Bu anlamda, toplumda varlık gösterebilmeleri, devletin uygun gördüğü alanlarda faaliyet göstermelerine bağlı olmuştur.

Diğer önemli bir noktayı da, gönüllük esasını oluşturmaktadır. Kuruluşunda mal sahiplerinin gönüllü olarak maddi zenginliklerinden bağışta bulunuyor olması, vakıfların bireylerin isteği üzerine kurulduğu sonucunu verebilir. Ancak, müsadere usulüne karşı, mal sahiplerinin alternatif yol olarak vakıf kurmayı seçebiliyor olması, bir çeşit zorunluluğu da işaret etmektedir. Bunun yanı sıra, maddi zenginliğe sahip olma ön koşulu, isteyen herkesin bu tarz bir örgütlenme yoluna gidemeyeceğini göstermektedir. Aksine mülk edinmenin yönetimle yakın ilişki kurmaya bağlı olduğu da göz önüne alınacak olursa, vakıfların varlığının devletten bağımsız olduğunu söylemek imkânsızlaşmaktadır. Diğer taraftan, günümüzdeki meslek odaları benzeri yapılanmalar olarak değerlendirilebilecek olan loncalara bakıldığında, grup içerisinde tutunabilmenin yolunun yaşayarak öğrenmeye dayalı bir hiyerarşiye bağlı olması, yine isteyen herkesin loncalara katılmayacağını göstermektedir. Bu çerçevede, loncaların da gönüllülük esasından çok, zorunlu katılımı ile işlediği iddia edilebilir.

Aynı durumun, İslami oluşumlarda da söz konusu olduğu söylenebilir. Buna göre, cemaat aidiyeti, mürit olma ve tarikat liderine boyun eğmekle kazanıldığından, üyeler arasında dikey bir ilişkiden ve dolayısıyla gruptakiler arasında bir hiyerarşiden söz edilebilir. Gayrimüslim cemaatlere bakılacak olursa, toplum içinde azınlıkta kalmalarının yanı sıra, devletin de bir yönetim dininin bulunması, bu cemaatlerin dışarıya daha kapalı yapılanmalar olarak, statükoyu koruma eğiliminde kaldıklarını göstermektedir. Cemaat üyelerinin kimliklerini ve dolayısıyla toplumdaki konumlarını, din/mezhep temelli farklılıklar oluşturduğu için, cemaat içerisinde dini öğretinin kuralları geçerli olmuştur. Bu da, bu cemaatlere dışarıdan gönüllü bir katılım olamayacağını, grup üyeliğinin doğuyla, yani zorunlu olarak kazanılacağını ve dini liderin grup içerisinde eşitler üstü bir konumda yer alacağını göstermektedir. Bağlı buldukları inancın ve devlet yönetiminin sınırlarını çizdiği ölçüde faaliyet gösterebilen bu gruplar da, bugünkü anlamıyla seküler bir sivil toplum kuruluşuna örnek olarak gösterilemez.

Sonuç

Arkasında yatan uzun felsefi tarihini bir kenara bırakacak olursak, sivil toplumun ne ifade ettiği konusundaki tartışmalarda genel kabul aşlında sivil toplumun modern bir olgu olduğu yönündedir. Bu bağlamda, bugünkü anlamıyla bildiğimiz sivil toplumun, ilk aşamada modern bir burjuva toplumu olarak ortaya çıktığını biliyoruz. Bu çerçevede, sivil toplum, kabaca, devlet iktidarının baskı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütlerin var olduğu alan olarak tarif edilebilir. Siyasi olanla, özel alan arasında kalan ve bu iki alan arasındaki ilişki biçimlerinin şekil alışında önemli rol oynayan sivil toplum aktörlerinin, bu açıdan aracı kurumlar olarak işlediği söylenebilir. Sivil toplum, modern bir olgu olarak ele alındığında, devletin toplumsala nüfuz etme ve politikalarını dayatma amaç ve araçlarına sahip bir yapı olduğu, hükmedilen tarafın ise, hak ve yükümlülüklerle donatılmış rasyonel bireylerden oluştuğu kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu gibi geleneksel devlet işleyişi ve toplum yapısının bulunduğu bir örneği, modern sivil toplumun karakteristikleriyle incelemek problemlidir. Ancak, devletle aile arasında kalan alanda faaliyet göstermeleri ve her ne kadar modern anlamda olmasa da sivil toplum örgütlerinin işlevlerinin önemli bir kısmını yerine getirdiğini söyleyebileceğimiz yapılanmaların mevcudiyeti de yadsınamaz.

Bu çerçevede, 19. yüzyıldaki modernleşme çabaları ve bu yolla devlet-toplum ilişkisinin dönüşüme uğramaya başlamasına kadar ki dönemde, Osmanlı'da günümüzde sivil toplum kuruluşlarına benzer fonksiyonlar gören çeşitli unsurlardan bahsetmek mümkündür. Lonca, vakıf ve cemaatler üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa, bu örgütlenme biçimlerinin sivil toplumu oluşturup oluşturmadığına net bir cevabın verilemeyecek olduğunu söyleyebiliriz. Tarımdan elde edilen vergilerle mali işleyişini sürdüren, özel mülkiyet hakkının ve dolayısıyla burjuva sınıfının olmadığı ve sonucunda Batı'da iktidar ve toplum arasında yaşanan mücadele ve müzakere süreçlerinin yaşanmadığı bir devlet olarak Osmanlı'da, bugünkü anlamıyla bir sivil toplumun varlığından söz edilemez. Mevcut sistem içerisinde konumlanan ve devletle yaptığı işbirliği yoluyla yerelde iktidar elde edebilen bu kurumların, devlete karşı baskı unsuru olarak çalışamayacakları açıktır. Ancak, bu durum, işlevlerine, toplumsal alanda yaptıkları katkılara ve grup aidiyeti oluşturmalarına bakılacak olursa, her ne kadar zayıf da olsa ve Batı'daki sivil toplum yapısıyla hem nitelik hem de niceliği bakımından karşılaştırılması çok anlamlı olmasa da yine de Osmanlı'da sivil toplumun nüvelerine rastlanmadığı sonucuna götürmez.

Kaynakça

- Abay, A. R. (2009). Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri. <http://iibf.ogu.edu.tr/kongre/bildiriler/pdf>.
- Ágoston, G. ve Masters, B. (2009). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts On File.
- Aristotle. (1932). *Politics*. çev. H. Rackham. Loeb Classical Library.
- Bayhan, V. (2002). Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26/1, 1-13.
- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 81-115.
- Buluş, A. (2009). Sivil Toplum Kuruluşlarına Tarihsel Bir Örnek: Osmanlı Vakıfları. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16, 21-36.
- Çaha, Ö. (1994). Osmanlı'da Sivil Toplum. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49/3, 79-99.
- Diamond, L. (1994). Rethinking Civil Society-Toward Democratic Consolidation. *Journal of Democracy*, 5/3, 4-17.
- Ehrenberg, J. (2011). The History of Civil Society Ideas. M. Edwards (Der.), *The Oxford Handbook of Civil Society* içinde (ss.15-25). New York: Oxford University Press.
- Faroqhi, S. N. (2006). Guildsmen and Handicraft Producers. S. N. Faroqhi (Der.), *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde (ss. 312-367). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gerber, H. (2004). Osmanlı Sivil Toplumunu ve Modern Türk Demokrasisi. K. Karpat (Der.), *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Güler, A. (1998). "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9/09, 155-175.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Elements of the Philosophy of Right*. Ed. A. W. Wood, çev. H.B. Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heper, M. (1980). Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi. *Toplum ve Bilim*, 9.
- İnalçık, H. (1994). Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi. *Toplum ve Ekonomi*, 7.
- Kaldor, M. (2003). The Idea of Global Civil Society. *International Affairs*, 79/3, 583- 593.

- Keane, J. (1994). *Demokrasi ve Sivil Toplum*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Keane, J. (1998). *Civil Society: Old Images New Visions*. Cambridge: Polity Press.
- Keyman, E. F. (2004). Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum. *İstanbul Bilgi Üniversitesi, STK Eğitim ve Araştırma Birimi, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, 3.
- Kılıçbay, M. A. (2001). *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*. Ankara: İmg Kitabevi.
- Kia, M. (2011). *Daily Life in the Ottoman Empire*. California: The Greenwood Press.
- Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government*. Ed. Peter Laslett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1979). *Collected Works*. Vol. 11. London.
- Özdemir, R. (1994). Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5, 259-310.
- Poggi, G. (1978). *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*. Standford: Standford University Press.
- Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. New York: Cambridge University Press.
- Tamer, M. G. (2010). Tarihsel Süreçte Sivil Toplum. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, 89-105.
- Tilly, C. (1985). War Making and State Making as Organized Crime. P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol (Der.), *Bringing the State Back In* içinde (ss. 169-187). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tocqueville, A. de (1988). *Democracy in America*, Vol. I. Ed. J. P. Mayer. New York: Harper and Row.
- TÜSEV (2011). Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası. *Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu II*, İstanbul.
- Yediyıldız, B. (2003). *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, İ. (2004). *Demokrasi, Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*. Ankara: Seçkin Yayınları.